

Теоретичните възгледи и емпиричните изследвания на проф. Стефан Бобчев –принос в европейската правно-социологическа мисъл¹

проф. д-р Стефка Наумова

Резюме: Правно-социологическите възгледи и достижения на проф. С. Бобчев могат да бъдат обособени в три направления. На първо място – обосноваване на необходимостта от преодоляването на юридическия позитивизъм. На второ място – извеждане на историческия подход към правото, но в синхрон с философското и социологическото интерпретиране на правните явления. На трето място – използване на модерен инструментариум в изследване на правната област, чрез прилагане на емпиричното правно-социологическо изследване.

Ключови думи: юридически позитивизъм, правна реалност, историческа школа, правно съзнание, емпирично правно-социологическо изследване.

Abstract: Legal-sociological beliefs and achievements of Prof. Bobchev could be outlined in three main groups. In the first place – the justification for overcoming the juridical positivism and the study of Law in its social context. In the second place – the deliberate bringing out of the historic approach toward law, but at the same time doing so in synchrony with the philosophic and sociologic interpretation of legal phenomena. In the third place – the usage of modern scientific tools in the process of investigating the legal area of social life, including in itself legal consciousness and testing the effectiveness of the legal system through the means of applied empirical legal-sociological research.

Key words: juridical positivism, legal reality, historic school of thought, legal consciousness, empirical legal-sociological research

Името и творчеството на проф. Стефан Савов Бобчев обикновено се свързват с историята на правото. Малцина изследователи разглеждат неговото творчество от по-широк зрителен ъгъл - в контекста и на философията, и на антропологията, и на социологията на правото. За специалистите по социология на правото възгледите на проф. Стефан Бобчев надхвърлят рамките на юридическия позитивизъм. Научната дейност на проф. С. Бобчев е многостранна и многолика и това го поставя сред основоположниците на модерната, формирана вече в Европа юриспруденция².

В следващото изложение вниманието е съсредоточено върху спорадично изследваните³ правно-социологическите възгледи на проф. Ст. Бобчев.

Два са основните фактора, които допринасят творчеството на проф. Бобчев да се причислява към съкровищницата на европейската правно-социологическа мисъл. Първият - широкопрофилното образование, което той получава и вторият – спецификата на правно-социологическото познание в края на 19-ти и началото на 20-ти век, до което той не само се докосва, но и творчески го развива, превръщайки се по този начин в един от основателите на социологията на правото в България⁴. Тогава

¹ Докладът е част от по-мощно изследване на творчеството на проф. Бобчев, посветено на 160-годишнината от неговото рождение.

² След като завършва университетското си образование в 1880 г. Бобчев се завръща в България, където развива богата дейност като съдебен деятел, адвокат, публицист и книжовник, събирач и изследовател на българското обичайно право, редактор на две списания – „Юридически преглед“ и „Българска сбирка“, председателства и ръководи няколко дружества.

³ Част от тези идеи и възгледи в една или друга степен са представяни в различни публикации на автора от 1980 г. насам.

⁴ Образованието, което Бобчев получава в Цариград (Императорската отоманска медицинска школа) и Москва (Юридическия факултет на университета) са причината той да се изправи пред един от най-дискутираните въпроси от края на 19-ти и началото на 20-ти век – този за сблъсъка между юридическия позитивизъм и правно-социологическото познание.

теорията на правото загубва монистичния си характер и се обособяват фундаменталните науки за правото – теория, философия и социология на правото⁵.

Стефан Бобчев познава в детайли творчеството на първооснователите на това ново направление в обществознанието в Европа, много по-късно формирало се като социология на правото. Нещо повече – удивително е съпадението между разпространените по времето, когато е апогей на неговото творчество, идеи и възгледи за новата научна област, наречена социология на правото и неговите брилянтни разсъждения върху правната реалност и нейното място в социологическата структура⁶.

Особено интензивно е развитието на правно-социологическата мисъл в Европа в края на 19-ти и началото на 20-ти век. Тогава се формира ново направление в отрасловото социологическо познание - социологията на правото, чийто предмет и обхват по твърде систематичен начин е представено и в произведенията на предтечите на това познание у нас (и на проф. Бобчев а по-късно – и на Иван Кинкел и на Венелин Ганев). Според тях в предмета на социологията се включва установяването на характера на взаимозависимостите между различни основни феномени на обществения живот. Правят се първите опити за излизане от тесните рамки на юридическия позитивизъм и правната догматика и ориентиране на правното познание по посока на изследването му като социален феномен. “... *Догматиката се е задоволявала с тълкуване текстовете на законите. Но човеческият ум не е могъл да се задоволи с едно такова сухо учение. Следъ време постави се въпросъ: що е право, като общо явление, а главно – каква е неговата същност, где се крие произходът му; защо и как са се появили и съществуват различни права в разни страни*”. *Отговор на тези въпроси почнали да дават философските учения*⁶.

През този период се разкриват богати за сравнителни правно-социологически изследвания особено в областта на социалното законодателство, проблемите на ресоциализацията, на правното съзнание и пр. В този период се реализира идеята за институционализиране на социологията и на социологията на правото и включването им в учебните програми на университетата.

Самият проф. Стефан Бобчев има безспорни заслуги за обосноваването както на самостоятелния предмет на общата социология, така и за разработването на основополагащи категории и понятия в областта на отрасловите социологически теории. Още в предговора към “Сборник на българските юридически обичаи” той ясно посочва, че “... *първи път въ българската книжнина се появяват данни за мирогледа на народа върху държавния строй и държавното право и ... смее да вярвам, че предлаганите материали ще могат да послужат за да се внесе нова светлина*

⁵ За това допринасят възгледите на цяла плеяда мислители, като се започне от Огюст Конт, който е “кръстникът” на социологията, премине се през творчеството на Спенсер, Макс Вебер, Емил Дюркем, Ойген Ерлих, Леон Петражицк, Бронислав Малиновски, Енрико Фери и др. (в Европа), Паунд, Парсънс и Мертън (в САЩ) за да се стигне до изграждането на цялостна теория на правно-социологическото познание.

⁶ Развитието на правно-социологическата мисъл у нас преминава през три периода. Първият фактически съвпада с периода на Възраждането, вторият - веднага след Освобождението и третият – след институционализирането на социологията на правото и признаването ѝ за самостоятелна наука в общото семейство на науките за правото. Става въпрос за едновременно развитие и на теоретичните основи на тази наука, и за началото на емпиричните социологически изследвания, които в Европа са вече факт, а тяхното начало у нас полага именно проф. С. Бобчев.

⁷ **С. С. Бобчевъ.** История на старобългарското право (лекции и изследвания). София, Печатница на П. М. Бозайтовъ, 1910, с. 21 и сл.

⁸ Пак там. По-късно Кинкел уточнява, че “... всяка система, респ. веки социологичен метод, намира известен фактор като основна управляваща сила и базирайки се върху него, се опитва да разбере обществения живот и процес, появата и промените на обществените феномени... Вж. **Кинкел, Ив.** Пътища на обществознанието. Същност, методи и задачи на съвременната социология. - Архив за стопанска, социална и правна политика, 1930, N2, с. 183-235. Антология, с. 235; Вж. също **Ганев, В.** Социологическият организъм и теория на колективни единства. – Год. Соф. Унив. Юрид. Фак., 30, 1-95.

в ембриологията на правните учреждения, въ правната история и етнология и изобщо въ социологията⁹.

Неговите произведения са синтез на утвърждаващите се по онова време нови подходи при анализа и интерпретацията на сложната социална реалност – феноменологичният, структурно-функционалният, “Аз” – концепцията, свързана с теорията на правното съзнание и теорията за социалните групи. Внимателният прочит на неговите изследвания показва, че нито един от съвременниците му не отстоява с такава категоричност необходимостта правото да се разглежда като специфично социално явление, т. е. в неговия социален контекст, а свързаните с него други структурообразуващи компоненти на социалната структура – морал, религия, стопански живот и т. н. - в непрекъснатата връзка и взаимозависимост с правната реалност. Нещо повече – дори в онези на пръв поглед чисто нормативистки изследвания (напр. в учението му за правните субекти) Стефан Бобчев остава верен на по-широкия социологически подход.

“Лицето(persona) е основата на гражданското право; то влиза съ други лица въ договори и задължения. Сега се вижда много просто понятието на лицето, като субект на частното, на гражданското право; но това понятие е преминало през дълговременни стъпала на развитие въ историята на правото”¹⁰. Последователно отстоява идеята, застъпена по-късно от проф. В. Ганев, че *“Значението на юридическите личности от социологическо гледище произтича от тяхната роля в статиката и динамиката на обществения живот... Социологичните въздействия на юридическите личности върху обществеността се предшествуват, съпровождат или последват от съответно въздействие и върху единичните човешки личности”¹¹*.

Най-общо правно-социологическите възгледи и достижения на проф. С. Бобчев могат да бъдат обособени в три основни направления. На първо място – обосноваване на необходимостта от преодоляването на юридическия позитивизъм и разглеждане на правото в неговия социален контекст. На второ място – извеждане на историческия подход към правото, в синхрон с философското и социологическото интерпретиране на правните явления. На трето място – прилагане на модерен инструментариум в анализа на правото чрез използване на емпиричното правно-социологическо изследване.

Удивителна е лекотата и научната обоснованост при употребата от Бобчев на такива основополагащи за социологията на правото понятия като правна реалност, правно съзнание, социална група, юридическа догматика и юридически позитивизъм, методи на сравнителното, философското и социологическото познание, многофакторен анализ и т. н. С въвеждането на понятието “правна реалност” в юриспруденцията всъщност се определят границите на правно-социологическото познание. Ст. Бобчев разглежда правната реалност като структурообразуващ компонент в социалната структура, посочвайки, че тя, заедно с останалите социални реалности е *“... закономерно развиващ се и, за това, необходимъ продукт на обществения живот”¹²*. Това той прави в период на силен сблъсък между господстващия по онова време юридически позитивизъм и опитите да се погледне на правото като на “явление в динамика”и че правното явление не може да се развие, без то да обхване и

⁹ **С. С. Бобчев**. Сборник на българските юридически обичаи. Част втора. Държавно право. София, Печатница на П. М. Бжзайтов, 1908, с. IV.

¹⁰ **С. С. Бобчевъ**. История на старобългарското право (лекции и изследвания). София, Печатница на П. М. Бозайтовъ, 1910, с. 483 и сл.

¹¹ Вж. **Ганев, В.** Социологично значение на юридически личности. – *Обща теория на правото*. Част първа: Правни субекти. С., 1937, с. 397-402.

¹² **Бобчевъ С. С.**, История на старобългарското право..., Цит. съч., с. 25. По-късно самият В. Ганев определя тези елементи като *“... емпирично обособени и действително отделени една от друга”*. **Ганев В.** Съществува ли стопанска, правна, културна, битова реалност извън социалната. – *Год. Соф. унив. Юрид. фак.*, 27, 1932., с. 9.

други елементи. "... В повечето случаи емпиричната действителност ни разкрива едновременната даденост само на някои от всички възможни категории социални реалности. Но нерядко емпиричната действителност ни разкрива едновременната даденост на всички"¹³.

В този контекст специално внимание заслужава теорията на проф. Бобчев за т. нар. "тройка изучаване на правото" – догматическо, философско и историческо. "... Въ старо време, благодарение на подавяващото влияние на стройната, усъвършенствувана и пълна римска система на правото, то е било изучавано почти само догматически"¹⁴. В теорията на правото се появи коренен преврат, особено за съществуването, произхода и развитието на правото. А въ това се състои голямата заслуга на историческата школа¹⁵. Явило се извън догматическото, ново становище за изучаване действащото правно, ново направление, философското, което си поставило за задача: да изучи системата на правото въ неговите начала и идеи. Съвременното изучаване на правото се старае да даде надлежното място и на трите вида изучавания. Отъ това и съществуването на догма, на философия и на история на правото. В изучаването на правото и трите становища са добили място на самостоятелни, особни юридически дисциплини, които имат тясна връзка, които допълнят една друга. Поне така е на повечето добре уредени юридически факултети"¹⁶. В рамките на философско-социологическия подход към правото, според Бобчев, особено силна е връзката между правото, религията и морала като основни нормативни системи, влизащи в системата за социален контрол – въпрос, перманентно изследван именно в рамките на социологията на правото. "Християнството, което внасяше дълбоко превръщение въ социалния и граждански животъ на Българи, извикваше и нови наредби, съответни на неговото учение"¹⁷. Подчертавайки многократно в своите изследвания, че връзката между отделните елементи на правни явления е етико-нормативна", проф. Бобчев силно се доближава до психологическата теория на Л. Петражицки, който, както е известно посвещава голяма част от творчеството си на тази връзка. Дори примерите, които двамата представят за да обосноват различията в моралното и в правното съзнание са почти идентични. Според Петражицки даването на милостиня на просяка не е елемент от правното, а от моралното съзнание. При Бобчев, този елемент на правосъзнанието се отнася повече до законодателя, а не до адресатите на правните норми. "Както пиянството, така и просията винаги е задавала грижи на законодателя. Въ всяка страна въ първите още епохи на едно благоустройство, подирвани сж средства противъ просията"¹⁸.

В контекста на теорията за социалните групи Ст. Бобчев обосновава произхода на различните социални групи, като към тях отнася специфични правни обединения – народ, държава. Той ги нарича "обществени групировки" или "обществени единства", като по този начин неговата теория наистина естествено се вражда в правно-социологическата теория на Ойген Ерлих и донякъде в теорията за ролята на социалните групи за интегритета в обществото чрез правото. Бобчев последователно отстоява идеята, че обществените групировки, обществените единства, юридическите личности, обществото, държавата се отличават по тяхното възникване и установяване, по тяхната същност, тяхното линейно подреждане, преплитание и напластя-

¹³ Бобчев С. С., История ... Цит. съч., с. 25. Вж. също Ганев В. Съществува ли стопанска, правна, културна, битова реалност извън социалната. - Год. Соф. унив. Юрид. фак., 27, 1932., с. 9.

¹⁴ Бобчев С. С., История ... Цит. съч., с. 21.

¹⁵ Пак там, с. 26.

¹⁶ Пак там, . 26

¹⁷ Пак там, с. 117.

¹⁸ Пак там, с. 113.

ване около едни и същи човешки личности като техни центрове¹⁹. Едва ли има друг автор, който така обстойно и задълбочено да е изследвал задругата като специфична социална група в обществото, чиито анализ заема специално място и в общата социология и в социологията на правото. Неслучайно изследователят на българската народопсихология Ив. Хаджийски посвещава част от духовната си енергия, анализирайки първоначалните достижения на проф. Бобчев върху задругата, обосновавайки по този начин формирането на основните структурообразуващи компоненти на социологическата система, в рамките на която е разположено и правото.

Проф. Бобчев е един от първите изследователи, които разглежда правното съзнание като основа на нормотворчеството и то на нивото на личността, на обществото и на законодателя. *“... Единственият извор на правото е съзнанието на народа, което е органическа част на целия му мироглед... Във факта на пазенето обичая от страна на народа се изразява неговото правосъзнание, така също, както то се изразява и във законодателството му”*²⁰. В емпиричните си анализи Бобчев не само че използва класическите и утвърдени по онова време методи на изследване, но признава и отстоява тяхната необходимост. Интересно е също да се отбележи, че личността, която е специфична социологическа категория, рядко прилагана в правната наука, трайно присъства в анализите на Бобчев. Той изгражда теорията си за правното съзнание в контекста на социологическата концепция за личността.

Обективността в оценката на проф. Бобчев изисква да се посочи, че той не достига до онова равнище на своите теоретични и емпирични изследвания, които да му позволят ясно и точно да формулира предмета и обхвата на социологията на правото. Едно внимателно вникване обаче в анализите му върху необходимостта от т. нар. от него “трояко изучаване на правото” показва, че обосновавайки историческия подход към правото той всъщност се доближава до онова, което днес се определя като историческа школа в социологията на правото. Нещо повече – критикувайки и някои представители на социологията, които твърдо се придържат към позитивизма, той на практика извежда основната теза в социологията на правото, а именно – необходимостта от изучаването на правото в неговия социален контекст. *“... Много е важно как се изучава една наука. От методите при изучаването зависи до голяма степен сполуката на това изучаване”*... Във най-ново време сравнителният метод е вече приет, като най-сигурно средство за правилно, научно изследване явленията от областта на правния живот”²¹.

Бобчев с лекота се позовава на историческата школа в социологията на правото. *“... Заслугата на историческата школа, във лицето на Мозеръ, Шлосеръ, а по-сетне Хуго, Айхорн, Савини и Пухта се заключава главно във това, че тя приложи към изучаването на правото новата идея на закономерното историческо развитие и с това определи отрицателното си отношение към теорията на естественото право”*²².

Безспорно най-голямата заслуга на проф. Бобчев в областта на социологията на правото е въвеждането за пръв път у нас на емпиричното социологическо изследване. През 1882 г. той реализира голяма анкета върху българските юридически обичаи²³. За своите изследвания той ползва екип от учители, студенти, свещеници и

¹⁹ Тази идея по-късно развива и В. Ганев. Вж. **Ганев, В.** Социологичният организъм и теория на колективни единства. - Год. Соф. Унив. Юрид. Фак., 30, 1935, 1-95.

²⁰ **Бобчевъ, С. С.** История ..., Цит. съч., с. 25 и сл.

²¹ Тук Бобчев поставя под въпрос класическата формула за източниците на правото. **Бобчевъ, С. С.** История на ... Цит. съч., с. 15 и сл.

²² Пак там.

²³ **Бобчевъ, С. С.** Сборникъ на българ. юридически обичаи. Част I. Гражданско право. Том I. Семейно право. Пловдивъ, 1897. **Бобчевъ, С. С.** Сборникъ на българ. юридически обичаи. Част I. Гражданско право. Том II. Отдели II, III и IV. Вещи. Наследство. Обязателства. София, 1902. **Бобчевъ,**

кметове и прилага по един съвършен начин прецизен социологически инструментариум. В граничните зони на юридическата проблематика и историко-етнографския анализ се открояват определени правно-социологически възгледи. Те не се ограничават само върху осветляването на понятието "задруга" като една структурна част на обществото с неотменима историко-юридическа характеристика, но имат и по-широк обхват - емпиричен анализ на въпросите относно правото, морала и другите системи за социален контрол. За пръв път е събрана ценна репрезентативна социологическа информация за правните и моралните възгледи на българското общество, управлението на държавата, източниците на правото, правното регулиране на брака, разводите, правното положение на извънбрачните деца, съпругеската изневяра, някои форми на социална девиация, правното съзнание на различни социални групи. Завидна е лекотата, с която проф. Бобчев операционализира сложните юридически понятия при съставянето на основния инструмент на своите емпирични изследвания - въпросникът за пряка анкета и интервю и ги приспособява към нивото на изследваната генерална съвкупност. За пръв път у нас емпиричното правно-социологическо изследване става факт, и то - нивото на емпиричните изследвания от ранния период на европейската правно-социологическа школа.

Цялото творчество на проф. Ст. Бобчев е проникнато от един особен стремеж - никога да не поставя явленията и реалностите в застинала рамка, а това е характерно именно за социологическия подход. Затова е силна и приемствеността между основоположниците на социологията на правото и днешните представители на тази наука.